

TIL VA ADABIYOT

TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

1991-yildan
chiqa boshlagan

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Я ПРЕПОДАВАНИЕ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

2020-yil. 1-son

ISSN 2010-5584

LANGUAGE AND LITERATURE
TEACHING SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL OF THE MINISTRY
OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

til.uzbektarjimoni@mail.ru www.tilvaadabiyot.uz til.uzbektarjimoni@mail.ru www.tilvaadabiyot.uz til.uzbektarjimoni@mail.ru www.tilvaadabiyot.uz til.uzbektarjimoni@mail.ru www.tilvaadabiyot.uz til.uzbektarjimoni@mail.ru www.tilvaadabiyot.uz

2020-yil - ILM-MA'RIFAT VA RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH YILI

Alisher Navoiy tavalludiga 579 yil

Ushbu sonda:

Dars – muqaddas

10
bet

Uin istiqbol, inglizdan
birinchi yig'inda

Metodik tavsiya

15
bet

Dars jarayonida matn
tuzish

Tadqiqotlar

35
bet

Modal so'zlar orqali
pragmatik bahoning
ifodalanishi

Обсуждаем, спорим

60
bet

Нужен ли курсовый
русского языка и литературы?

"ENG FAOL FILOLOG-MUALLIM" **TANLOVI DAVOM ETADI**

**"Til va adabiyot ta'limi" – "Преподавание языка и литературы" –
"Language and literature teaching" ilmiy-metodik jurnalining**

"ENG FAOL FILOLOG-MUALLIM - 1"
(o'zbek, rus, xorijiy tilarda)

TANLOVI SHARTLARI

O'zbekiston Respublikasi "Davlat tili haqida"gi Qonun ijrosini ta'minlash, yosh avlod qalbidagi ona tilga hurmat, g'urur hissini o'stirish, ularning xorijiy tilarni o'rganishga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirish va ilg'or metodikalarni ommalashtirish maqsadida Xalq ta'limi vazirligi hamda "Til va adabiyot ta'limi" – "Преподавание языка и литературы" – "Language and literature teaching" ilmiy-metodik jurnali tahririyati hamkorlikda navbatdagi "Eng faol filolog-muallim – 2" (o'zbek, rus, xorijiy tilarda) maqolalar tanlovini e'lon qiladi.

Tanlovning maqsad va vazifalari:

- ona tili va adabiyot, davlat tili, rus tili va xorijiy tillar hamda jahon adabiyotini o'qitish samaradorligini oshirish, ilg'or tajribalar, faol, izlanuvchan muallimlarni rag'batlantirish, yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash;
- ona tili va adabiyot, davlat tili, rus tili hamda xorijiy til o'qituvchilari kasbiy malakasini oshirishga ko'maklashish;
- original pedagogik metodikalarni aniqlashdan iborat.

Tanlov O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar hamda alohida ravishda oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari olim va pedagoglari o'rtasida o'tkaziladi.

Qatnashchilar o'z pedagogik tajribalari yoki dars ishlanmalari, metodik tavsiya hamda ilmiy-pedagogik tadqiqotlarini maqola sifatida quyidagi: 100083, Toshkent shahri Matbuotchilar ko'chasi 32-uy. "Til va adabiyot ta'limi" – "Преподавание языка и литературы" – "Language and literature teaching" ilmiy-metodik jurnali tahririyati manziligiga, yoki jurnalning til_adabiyot@umall.uz elektron pochta-siga hamda telegram kanalidagi t.me/TAT_jurnal manzillariga jo'natishlari lozim.

Tanlovga jo'natilgan har bir maqola mavzusi tegishli fan bo'yicha Davlat ta'lim standarti, O'quv dasturi mavzulariga mos bo'lishi va quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- matn hajmi 8–10 bet;
- .doc formatidagi fayl;
- sahifaning yuqori, quyi va o'ng qismi 1,5 hamda chap tomonida 2,5 sm joy qoldirilish;
- Times New Roman shriftida, 14 pt keglida;
- rostlanish – kenglik bo'yicha, xatboshi – 1,25, qatorlararo masofa – 1,5 sm.

Matn oldidan muallifning familiyasi, ismi, otasining ismi, ilmiy darajasi (agar bo'lsa), telefon va elektron manzili aniq ko'rsatilishi (imkon bo'lsa 3–4 sm o'lchamdagi surati) shart.

Tanlovga jo'natilgan maqolalar o'zbek, rus, shuningdek, xorijiy tilarda qabul qilinadi, plagiat (ko'chirmachilik)ga ta'shiriladi.

Tanlovda qatnashish uchun "Til va adabiyot ta'limi" – "Преподавание языка и литературы" – "Language and literature teaching" ilmiy-metodik jurnaliga 1 yilga obuna bo'lganligini tasdiqlovchi pochta kvitansiyasi nusxasi bo'lishi talab etiladi.

Tanlovga tavsiya etilgan maqolalar 31-avgustga qadar qabul qilinadi.

Tanlov g'oliblariga 1-oktabr – "O'qituvchi va murabbiylar kuni" umumiy bayrami arafasida Xalq ta'limi vazirligi hamda "Til va adabiyot ta'limi" – "Преподавание языка и литературы" – "Language and literature teaching" ilmiy-metodik jurnalining diplom va qimmatbaho esdalik sovg'alari tasharfi ravishida topshiriladi.

Gulnoza AHMEDOVA,

Toshkent pediatriya tibbiyot instituti

O'zbek, rus va lotin tillari kafedrası

katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari nomzodi

NUTQIY MULOQOT MADANIYATINI O'RGATISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Nutqiy muloqot turli ta'lim bosqichlarida farqli lingvodidaktik asoslarda kechadi. S.I.Lvovanning ma'ruzachi nutqiga nisbatan aytgan fikrlarini dialogik nutqqa ko'chiradigan bo'lsak, teng saviyadagi suhbatdoshlar darslarda o'rganilayotgan til hodisalari hajmida gapirsa, katta yoshdagilar bilan so'zlashganda farqli til hodisalaridan foydalanishlariga to'g'ri keladi. O'zaro so'zlashayotganlar, odatda, biror masala atrofida fikr almashadilar. Bir-biriga savol berib, javob qaytarayotgan o'quvchilar mavzudan chetga chiqmaslikka harakat qilishlari, uni yodda tutishlari kerakki, bu narsa ikki tomonning bir-birini anglashi, shunga tayyorgarlik ko'rishida muhim rol o'ynaydi. S.I.Lvovanning ta'kidlashicha, "Suhbatdoshni qiziqtiradigan narsalar haqida savol berish, javobda shunga loyiq faktlar keltirish kerak. O'z suhbatdoshining qiziqishini nazarda tutish, unga e'tiborli bo'lish, samimiylilik bilan muomala qilish, ichki madaniyatini namoyon etish lozim". E'tiborlilikni so'z bilan bildirib turishga doir ("Yaxshi", "Zo'r", "Qoyil") etiketlar turli xalqlarda farqlanadi. Muloqot chog'ida buni qandaydir yo'l bilan hisobga olishni o'rgatish kerak. Suhbatdoshiga e'tiborlilikni ifodalovchi birliklarni gapirib turish ham muomala odobini egallaganlik, ya'ni madaniyatlilik belgisi sanalishi tabiiy. Muloqotning bu kabi tashkiliy omillari o'ziga xos vositalar, so'z shakllari, nutqiy qoliplar asosida amalga oshiriladi.

Fikr almashinuv jarayonida aytilayotgan gaplarga befarq kishi bilan suhbat davomli bo'lmisligi aniq. Binobarin, u o'zi kutgan yangi ma'lumotga ham ega bo'la olmaydi. Tashkiliy omillarning bir qismi suhbatdoshlarni axborot almashinuviga da'vat etmasa, boshqa bir qismi shunga yaqinlashadi. So'zlovchining o'z suhbatdoshiga bo'lgan e'tibori uning diqqatini tortish, salomlashish, tanishish, xayrlashish, kechirim so'rash, minnatdorchilik bildirish, tabriklash, taklif, iltimos, ma'qullash, norozilik, maslahat berish, kompliment tashlash (gap otish) kabi luqmalarda namoyon bo'ladi. Qiyoslang: *Afv eting, valine'mat! Befarosat iningizni afv eting. Ofarin!* (O.Yoqubov). Bunday hollarda so'zlovchining ovoz ohangi o'ziga xos bo'lib, u muayyan vaziyatdan kelib chiqqan holda rasmiy, norasmiy, betaraf (neytral), familiy, dabdabali kabi shakllarda bo'lishi mumkin. Yana qiyoslang: *Mayli, ular bilan o'zimiz gaplashib olamiz, - dedi Kartashov kulib.* (S.Zunnunova)

Luqmalardan ba'zilari odatdagi doimiy (masalan: *iltimos. Bir savob ish qilgin. Rahmat*), ba'zilari esa doimiy bo'lmagan individual (masalan: *Qani, qani-qani, xo'sh-xo'sh*) hisoblanadi. Mazkur nutqiy vositalarning

emotsional bo'yog'i o'quvchilarga ona tili orqali yaxshi tanish.

Tilshunos olim S.Xoldorovanning fikricha, takrorlar luqmalarni birlashtiradi. Masalan:

– *Kimga yozaman?*

– *Kimga?*

Takroriy luqmalar dialogik birlik sirasiga kiritilmaydi. Bunday luqmalar tinglovchining so'zlovchi fikriga munosabatini ifodalaydi. Masalan:

– *U darsga kech qolibdi.*

– *U darsga kech qolibdimi?*

Ushbu ikki luqma birinchisining ikkinchisida shakli o'zgargan holatini ifoda etadi, lekin u yangi sintaktik birlik emas. Ba'zan bunday takrorlar suhbatdosh aytgan fikrni tasdiqlash, ba'zida esa unga aniqlik kiritish yoki qo'shimcha qilish mazmunida bo'ladi, ya'ni suhbatdoshning luqmasi aynan emas, qisman o'zgartirilgan holda takrorlanadi.

Savol va javoblar shaklidagi luqmalarning sintaktik qurilishi yoritilgan nomzodlik dissertatsiyasida A.Hazratqulov to'liqsiz gaplar haqida gapirib, shunday xulosa qiladi: *"Dialogik nutqda to'liqsiz gapning bitta shakli bor: kontekstual to'liqsiz gap"*.

Metodist olim R.O.Nabiyevanning e'tiborini tortgan narsa shu bo'ldiki, dialog-bahs ba'zan suhbatdoshlardan birining nimanidir tushuntirib berishi yoki suhbatdoshi bilan biron narsa haqida tortishishi tarzida kechganda, u ishlatadigan luqma, ko'pincha, monologik nutq shaklini ifoda etadi, ya'ni aksariyat holatlarda biri ikkinchisining gapini ilib olib, o'z fikrlarini bildirishga o'tib ketmaydi. Bunda dialogik luqma bir gapdan emas, bir necha gapdan tuziladi, lekin to'liq'icha monologik nutqqa aylana olmaydi.

Dialogik nutq, ko'pincha, shunday izchillikda tuziladiki, undagi luqmalardan biri tayanch, ya'ni suhbatni davom ettirishga yo'naltirilgan xarakterda bo'lib, ikkinchisi unga javob reaksiyasini bildiradi.

Xullas, muloqot kommunikativ jarayonga nisbatan boy. U o'quvchilarning axborot almashinuv jarayoni bilangina emas, balki amaliy harakatlar asosida o'zaro bir-birini tushunish, tarbiyalash elementlari bilan bog'liq holda olib boriladi.

Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o'zbek tili darsliklari tahlil qilinganda, ularda berilayotgan qolip-gaplar (ko'p miqdorda) aksariyat topshiriqlarning asosini qamrab olganligi quvonarli hol, lekin ularning tahlili bu imkoniyatlarning ko'pidan foydalanilmay qolayotganligini ko'rsatdi. O'zbek tilini o'qitish jarayoni,

dars bosqichida har bir ish turini maqsadga muvofiq tashkil etish uchun ana shu maqsad o'quvchiga ma'lum bo'lishi, ana shu maqsadga erishish sari aniq mo'ljal bilan ish olib borish kerak.

Umuman, o'quvchilarning o'zbek tilidagi nutqiy muloqot madaniyatini shakllantirish ham kichik-kichik maqsadlarga mos bilim, malaka va ko'nikmalar ko'rinishidagi parametrlar sifatida oldindan belgilab chiqilishi kerak. Masalan, dialogdagi luqmalar mazmuni ham alohida birliklarni tashkil etadi. Nutqiy muloqot faqat savol-javoblardagina iborat emas, albatta: suhbatdoshni eshitish, javobdan so'ng aks savol berish, savol-

ni rad etish, suhbatdoshning savoliga aks savol bilan murojaat etish, uni biror ish-harakatga undash, taklif qilish kabi turli shakllar va mazmunda o'tadi. Bunda turfa leksik va grammatik vositalar, qolip-gaplardan foydalaniladi.

Nutqiy muloqotga kirishish, nutq madaniyatiga rioya etish uchun muayyan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lish talab etiladi. Bunday ma'lumotlar nutqiy muloqotni o'rgatishga doir ish usullari, mashq turlari, ularning miqdori va takrorlanuvchanligini bashorat qilish, belgilash, ta'lim jarayonini tashxislab borish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Набиева Р.О. Обучение ситуативному диалогу в речевом общении на занятиях по русскому языку в 5–6-х классах таджикской школы. Дис. ... канд. пед. наук. – Ташкент, 1998.
2. Плещенко Т.П., Федотова Н.В., Ченет Р.Г. Стилистика и культура речи: Учебное пособие / Под ред. Шубы. – Минск: Тетра Системс, 2001. – 544 с.
3. Хазраткулов А. Диалогическая речь в современном узбекском литературном языке. Автореф. дис. ...канд.филол. наук. – Самарканд, 1966. – 20 с.
4. Халдарова М.С. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Ташкент, 1974. – С. 19.

Feruzaxon KARIMOVA,

O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti ilmiy xodimi

DIALOGIK NUTQNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Dialogning paydo bo'lishi insoniyatga nutq berilgan davrdan boshlangan bo'lsa-da, uning termin sifatida qo'llanilishi qadimgi antik davrlarga to'g'ri keladi. Yunon faylasuflarining ommani o'ziga jalb etuvchi nutqlari dastlab dialogik shaklda bo'lgan. Tarixda ritorika va omma oldida chiqish bilan shug'ullanuvchi maxsus va'zxonlik musobaqalari uyushtirilgani barchamizga ma'lum. Ushbu jarayonda jonli savol-javob tariqasida nozik ma'noli va ayyorona dialoglardan oqilona foydalanilib maqsadga erishilgan. Ommani o'z ortidan ergashtirish vositasi sifatida qizg'in monologik va dialogik nutqlar qo'llangan. Birinchi bo'lib dialog terminining qo'llanilishi Eley maktabi namoyandasi Zenon nomi bilan bog'lanadi. U dastlab dialog shakli orqali falsafiy masalalarni bayon qilgan. Undan ilhomlangan Platon, Suqrot va Aristotellar ham falsafiy dialoglar yozganlar. Keyinroq mashhur notiq Sitseron o'zining "Orator" nomli dialogi bilan shuhrat qozongan va bu janrning keng yoyilishiga o'zining munosib hissasini qo'shgan.

O'zbek tili tarixida esa ilk dialogik shakldagi bahslar, tartishuvlar munozara janrini vujudga keltirdiki, bu janrning til xususiyatlari va badiiy qimmatini hanuzgacha

saqlanib kelmoqda. M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi "Qish va Yoz munozarasi", Yusuf Amiriyning "Chog'ir va bang" asari, Yaqiniyning "O'q va Yoy munozarasi" kabilar shular jumlasidan. [2: 5]

A.Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi mashhur Farhod va Xisrav dialogidagi teran mazmun va zukko hozirjavoblik daho sho'rning xalqimiz tabiati va badiyatiga ko'chirgan ulkan iste'dodidan darak beruvchi hamda o'zbek tilining serjilo qirralarini namoyish eta olgan lison namunasidir:

*Dedi: Qaydin sen, ey majnuni gumroh?
Dedi: Majnun vatandin qayda ogoh?*

*Dedi: Nedur senga olamda peshar?
Dedi: Ishq ichra majnunlik hamisha.*

*Dedikim, ishq o'tidin de fasona?
Dedi: Kuymay kishi topmas nishona.*

*Dedikim, kuymakingni ayla ma'lum.
Dedi: Andin erur shoh ahli mahrum.*